

עונת־החפירות הראשונה במערת־היונים שבגליל המערבי

מאת

עפר בר־יוסף ואיתן צ'רנוב

א. המערה וסביבתה

מערת־היונים נמצאת כ־13 ק"מ בקו־אוויר מן הים, באחד מצוקי הגדה המערבית של נחל יצהר, כ־50 מ' מעל האפיק הנוכחי. נחל יצהר הוא יובל של נחל יסף, הנשפך אל הים־התיכון מצפון לעכו, ליד בוסתן־הגליל. באיזור שמסביב לה מתמשכים רכסים מקבילים, שכיוונם מזרח—מערב. בין הרכסים, שמרובים בהם המצוקים, משתרעים עמקים, לעתים צרים ועמוקים. המערה היא שריד ממערה קארסטית, שבזמנים פריהיסטוריים הכילה כמה אולמות, שמהם נותרו רק שניים. מן האולמות שנחרבו נותרו שכבות ארכיאולוגיות בצורת גושי־ברקציה (breccia) חשופים.

במדרון המשתפל מן המערה אל האפיק בנויות טראסות חקלאיות. סקר וחפירת־נסיון שנערכו באחת הטראסות העלו, שבמקום היה, כנראה, יישוב נאטופי, אלא שאין אפשרות לעמוד על היקפו. לרוע המזל נחרשו לאחרונה הטראסות על־ידי בעל הקרקע, דבר שגרם הרס רב לשכבות הארכיאולוגיות העליונות.

ב. החפירה

במערה שני אולמות. לאולם הקדמי פתח גדול, הפונה כלפי דרום. לאולם האחורי שני פתחים: האחד — בסוף האולם הקדמי, והאחר — בצד דרום־מערב. אורך האולם הקדמי 25 מ'. רוחבו אינו אחיד; בחלקו הקדמי רוחבו 8—10 מ', ואילו בחלקו האחורי — 16 מ'. חלק זה של האולם מעוגל ובתקרתו ארובה. בימות החורף הוא משמש דיר־עזים.

שטח החפירה¹ משתרע מן האולם החוצה, בכיוון המדרון המשתפל אל

1. בקיץ 1965 נערכה חפירת־בדיקה בהנהלתו של פרופ' מ. שטקליס ז"ל ובהשתתפותם הפעילה של מחברי סקירה זו. כן השתתפו ב. ארנסבורג, א. גולני ומתנדבים מקיבוץ בית־העמק. בקיץ 1966 נתקיימה עונת־החפירות הראשונה, שנמשכה שלושה שבועות. השתתפו תלמידי המחלקות לארכיאולוגיה ולזואולוגיה י. הלר, ד. פקמן, א. פריידנברג ות. שיק ומתנדבים רבים מקיבוץ בית־העמק וממדריכי החברה להגנת הטבע. אנו מודים לקיבוץ בית־העמק על האירות הנאה והלבבי של המשלחת בשתי עונות־החפירה ועל עזרתו הרבה בתחומים רבים אחרים.

הטראסה (ראה תכנית, ליד החתך). תחילתו של המדרון בקו-הנטף של התקרה, ומכאן ולמטה חשופות השכבות הארכיאולוגיות ונתונות להרס מתמיד. החפירה אינה אלא תעלה זיגזגית, שאורכה 13 מ' ורוחבה 1—2 מ'. השטח החפור משתרע על 20 מ"ר.

ג. הסטראטיגרפיה (ראה חתך)

שכבה A. — עובי השכבה 5—60 ס"מ. מתחת לזבל-העזים נחשפו שכבות של אפר לבן ואפור, ובהן מעט שברי-זכוכית וחרסים ביזאנטיים.

שכבה B. — עד כה נחשפו 90 ס"מ, לכל היותר. שכבה זו עשויה אדמה חומה ופריכה עם אבני-גוויל, שצבעה נעשה כתום בהיר כאשר מתקדמים לפתח המערה. נמצאו בה שתי רצפות-מגורים, שאחת מהן מוקפת קיר מאבני-גוויל. מתחת לרצפה זו נחשף קבר וו. בין אבני-הגוויל שמעל הרצפות נתגלו שני מוקדי שריפה. מחוץ לפתח נמצאו שלושה קברים נוספים. בשכבה זו נאספו עצמות, כלי צור ועצם למכביר — כולם של התרבות הנאטופית.

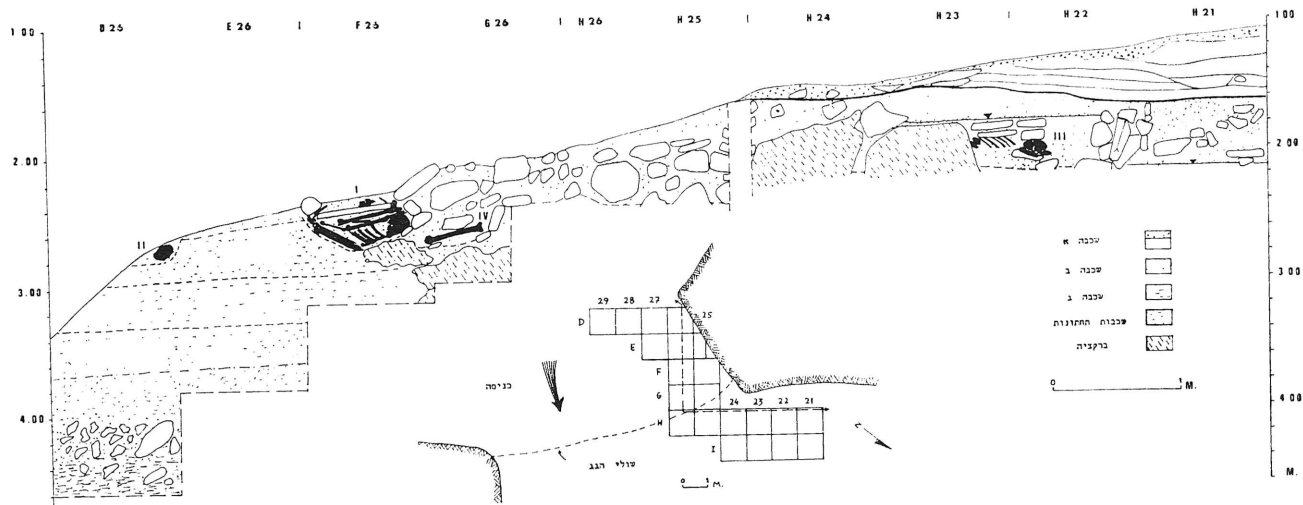
שכבה C. — שכבה זו, שעובייה 120 ס"מ, חולקה באופן מלאכותי לשלוש תת-שכבות. צבעה משתנה בהדרגה: מכתום בהיר לחום בהיר עד אדמדם. אדמתה פריכה, ובה מעט אבני-מפולת קטנות. נמצאו בה כלים של תעשייה מיקרוליתית.

שכבות קדומות יותר. — האדמה שמתחת לשכבה C חומה-אדומה, ובה שפע של תרכיזי-קאלציט. כלי-האבן מועטים, אך דומה, כי לפנינו מכלול מן השלב התיכון של תקופת-האבן הקדומה של ארץ-ישראל. גושי-הברקציה שנמצאו מתחת לשכבה הנאטופית מכילים, כנראה, שרידים מתעשייה מוסטרית.

שכבה B

נחשפו ארבעה קברים, ובהם חמישה שלדים². קברים I ו-III נמצאו כמעט שלמים, ואילו קברים II ו-IV גזוקו, הראשון על-ידי הרס מאוחר והשני על-ידי כריית קבר I. בקבר I נתגלה שלד של אשה כבת 30, שהיתה מונחת פרקדן כשרגליה מכוצות. ראשה היה מונח על מצע של אבנים. כן נמצאו עצמותיו של גבר, בחלקן זרוקות על עצמות האשה ובחלקן פזורות על לוח-האבן הדק שעל הקבר. מבחוץ הוקף הקבר בעיגול של אבנים, שהשתמר בחלקו.

2. את הנתונים האנתרופולוגיים מסר ב. ארנסבורג מבית-הספר לרפואה של אוניברסיטת תל-אביב.

חתך מערת-היונים

קבר III נכרה בתוך המערה. כדפנותיו שימשו קיר נאטופי, מזה, וברקציה קדומה, מזה. בתוך הקבר נמצא שלד של גבר צעיר, שהיה מונח על צדו השמאלי כשרגליו מכווצות. הקבר היה מכוסה לוחות-אבן, שברבות השנים החלו שוקעים אל הקבר פנימה.

מ-588 כלי-הצור שנמצאו עד כה בולטת כמות הנקרים, העשויים ברובם על נתז קטום ומשוברר. אחריהם ראוי לציין מגרדים על נתז ולהב, מקצועות, נתזים משובררים, כלים בעלי שקערוריות וכלים משוננים. להבי-המגל אינם רבים (16), וגם המיקרוליתים מעטים (27). בין המיקרוליתים הגיאומטריים הכלי הנפוץ ביותר הוא הסהרון, העשוי ב"שברור חלואן", המופיע גם בכמה מלהבי-המגל.

נמצאו 39 כלי-עצם שלמים ושבורים, מהם חודים, חודים כפול-יחוד, מרצעים, בליעים (ששימשו כלי-דיג), שלושה שברים של ידי-מגל וכן קרניים מלוטשות. הכלים עשויים בקפידה רבה ומלוטשים עד כדי ברק. כלי-האבן כוללים עליי-בזלת (בקצהו של אחד מהם נראים עקבות של אוכרה אדומה); שברים של מכתשים וקערות, ביניהם בסיס מעוטר בעיטור גלי חרוץ, וכן שברים של מכתשי-אבן גדולים, הדומים לאלה שנתגלו בנחל אורן³. על הטראסה אף נמצאו מכתשים שלמים.

תשע נטיפות-עצם מלוטשות, נטיפת-בזלת מחורצת וכמה חרוזים הם חפצי-הנוי היחידים שנתגלו עד כה. החרוזים עשויים מצדפי שן-הים (dentalium), הנמנים עם שלושה מינים: שניים ים-תיכוניים ואחד שהובא מחופי ים-סוף. כלי-הצור שנמצאו בשכבה זו דומים לממצא בשכבה A2 בעיראק אל-אחמאר⁴ ובעינן⁵. באופן כללי הם דומים גם למכלולי אום-א-זוויטנה⁶ וכבארה⁷. כל אלה יוחסו בזמנו לשלב התחתון של התרבות הנאטופית.

3. M. Stekelis & Tamar Yizraeli, Excavations at Nahal Oren — Preliminary Report, *IEJ*, XIII, 1962, pp. 1–12
4. R. Neuville, *Le Paléolithique et le Mésolithique du Désert de Judée*, Paris 1951, pp. 109–120
5. J. Perrot, Excavations at 'Eynan ('Ein Mallaha) — Preliminary Report on the 1959 Season, *IEJ*, X, 1960, pp. 14–22
6. ניוויל (לעיל, הערה 4), עמ' 121–126.
7. F. Turville-Petre, Excavations in the Mugharet el-Kabarah, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, LXII, 1932, pp. 271–276

ד. הפאונה

מרבית בעלי-החיים נחשפו בשכבה B. לשפע הבלתי-רגיל של בעלי-החיים המאובנים שנמצאו בשכבה זו אין אח ודוגמה בכל החפירות האחרות שנערכו עד כה בארץ-ישראל. אפשר להבחין בשלושה סוגים עיקריים של שרידי בעלי-חיים: (א) שיירי-מזון של האדם ששכן במערה ובסביבתה; (ב) בעלי-חיים ששכנו בקירבת האדם ונהנו משיירי מזונו; (ג) בעלי-חיים שלוקטו בסביבה והושלכו במערה, במיוחד על-ידי טורפים ודורסים, ובעיקר דורסי-לילה.

א. שיירי מזונו של האדם היו מגוונים למדי, אך בעיקר כללו חיות מקבוצת ה-Bovidae, מרביתם צביים. כן נמצאו איילות שלוחות (= איל-הכרמל), יחמורים, red-deer, וכנראה גם עזי-בר. ראוי לציין, שלא נמצאו כלל עצמות מקבוצת הסוסים, כנראה בגלל הנוף המבוחר והמצוקים הגבוהים שבסביבת המערה. שפע של חרדונים, קמטנים ונחשים היוו חלק נכבד ממזונו של האדם בשכבה זו. שרידי דגים (דגי-ים) נמצאו רק מעט מאוד. לעומת זאת לוקטו מן החוף קונכיות ימיות רבות למדי (כגון שיניים, יוניות-ים וארגמון), בעיקר לצורכי קישוט. חלזונות-יבשה גדולים שימשו, כנראה, למזון. כלי-העצם נעשו בעיקר מעצמות ארוכות של צביים.

ב. מבעלי-החיים הקומנסאליים ששכנו בקירבת האדם ראוי לציין בייחוד את עכבר-הבית, ששרידיו הם הרוב המכריע של שרידי בעלי-החיים שנמצאו במערה, דבר המעיד, כי בתקופה זו שכנה במקום אוכלוסייה צפופה ורצופה של בני-אדם. כן נמצאו חולדות, אם-כי במספר קטן. תפוצתו הרבה של דרור-הבית, שהוא קומנסאל טיפוסי ביותר, מחזקת את ההשערה, כי היה במקום יישוב רצוף וצפוף של בני-אדם.

ג. מבחינה זואולוגית זו הקבוצה החשובה ביותר, שכן היא משקפת את הביוטופים ואת האקלים בתקופה קדומה זו. עם קבוצה זו נמנים בעיקר בעלי-חיים קטנים, רובם מכרסמים ועופות, אך גם זוחלים ודוחיים, שנאספו על-ידי דורסים וטורפים מן הסביבה והושלכו במערה. בעלי-החיים שנמצאו במערה משקפים אפוא את תפוצת בעלי-החיים בסביבתה ואת בתי-הגידול השונים. נמצאו כ-40 מיני עופות וכ-25 מיני מכרסמים, דבר המעיד, כי בתקופה זו היה החורש היס-תיכוני לא רק מפותח מזה של היום, אלא גם כיסה שטחים נרחבים יותר. אלמנטים של יער וחורש, בעיקר ים-תיכוניים,

וכן מינים שאינם ידועים בפאונה של ארץ-ישראל דהיום היו נפוצים יותר. בבתי-גידול נטולי יער או חורש שכנו בעיקר אלמנטים אסיאטיים ואפריקאניים, כמו צביים, קוצנים, מריונים ועוד. במצוקים ובמשטחי-הסלע החשופים היו בעיקר עזי-בר וגרבילים. דומה, שבסביבה לא היו מקורות-מים קבועים, אלא — אם להסתמך על קבוצת הדוחיים — רק שלוליות בחורף.

סיכום

בשנים האחרונות קמו עוררין על הגדרת שלבי התרבות הנאטופית, וגוברת הנטייה לראות בה גוונים מקומיים. כדי להכריע בשאלה זו יש להמתין לפרסומם הסופי של הדינים-וחשבוניות על החפירות החדשות שבהן נחשפו מכלולים נאטופיים, כגון עינן, נחל אורן, ביידה ויריחו.

הן הממצאים מעולם החי והן הממצאים הארכיאולוגיים יש בהם כדי לאשר פעם נוספת, כי הנאטופים ישבו כאן ישיבת-קבע. לא נמצאו שום הוכחות לייצור מזון, ודומה, שהנאטופים של מערת-היונים עסקו — כיתר הנאטופים בארץ — בציד, בדיג ובלקט אינטנסיבי של מזון. החיות שניצודו מצביעות על הביוטופים שבסביבת המערה, אך היה צורך לעבור מרחק של כ-34 ק"מ הלוך וחזור ברגל כדי להביא דגים מן הים. מן החוף אף הובאו מיני שניים ים-תיכוניים. מציאותם של מיני שניים מחופי ים-סוף מעידה, כנראה, על קשרי-מסחר. ייתכן, שבצורה זו אף הובאה הבזלת, בין כחומר-גלם ובין ככלים מוגמרים, שכן בסביבת מערת-היונים אבן זו אינה מצויה.

שכבה C

מפאת עובייה חולקה השכבה הזאת באופן מלאכותי לשלוש תת-שכבות. בדיקה סטטיסטית העלתה, שיש הבדלים קטנים בלבד בין שלושת מכלולי כלי-הצור, שמספרם 678. קבוצות-הכלים הבולטות הן: מגרדים על נתז ולהב — 8%—10%, מגרדים מזווים ומקצועות — 11%—16%, נקרים — 6%—10%, כלים משוננים בעלי שקעוריות — 7%—10%. במיוחד בולטים הלהבונים המשובררים (36%—46%), ואת אלה אפשר לחלק לארבע קבוצות עיקריות: (א) להבונים משובררים, הקטומים אלכסונית; (ב) חודים זעירים וצרים, העשויים על להבון מחודד בעל צלע קמורה ומשובררת (לעתים גם הבסיס משוברר); (ג) להבונים משובררים חלקית או לגמרי לאורך צלע אחת או שתיים; (ד) שברים של להבונים משובררים. צפיפות הכלים בשכבה זו

איננה אחידה: בחלקה העליון הכלים רבים למדי, אך ככל שמעמיקים חפור הם הולכים ופוחתים.

המכלול שלפנינו דומה לתעשיות כלי־הצור שחופריהן נתנו להן שמות שונים, כגון הכבארית⁸, המיקרו־כבארית⁹, הנֶפֶקִית¹⁰ והדוֹפָאִית¹¹. דומה, כי בשלב השישי של תקופת־האבן הקדומה¹² התפתחו תעשיות כלי־צור עם מספר רב של מיקרוליתים, דבר המעיד על הופעת כלים מורכבים. אף־על־פי שפורסם מעט מאוד חומר מתקופה זו, דומה, שקבוצות של ציידים ומלקטי־מזון התמחו בתחומים רבים, בהתאם לסביבה שבה חיו. דוגמה לכך עשוי לשמש האתר בעין־גב¹³, מקום שם נמצאו אף כלי־הכתישה הראשונים. מבחינה גיאוגרפית הם פזורים על פני כל הארץ. עם השיפור שחל בתנאי־האקלים בימי התרבות הנאטופית הגיעו קבוצות אלו של ציידים ומלקטי־מזון לאזורים צחיחים, כמו הנגב¹⁴.

8. שם, שם; M. Stekelis, Iraq-el-Baroud — Nouvelle grotte préhistorique; au Mont Carmel, *Bulletin of the Research Council of Israel*, Sect. G, Vol. X, 1961, pp. 302–320.

9. D. V. W. Kirkbride, A Kebaran Rockshelter in Wadi Madamagh, near Petra, *Man*, LVIII, 1958, pp. 55–58.

10. A. Rust, *Die Höhlenfunde von Jabrud (Syrien)*, Neumünster 1950.

11. J. d'A. Waechter & V. M. Seton-Williams, The Excavations at Wadi Dhobai 1937–1938 and the Dhobaian Industry, *JPOS*, XVII, 1938, pp. 172–185.

12. ניוויל (לעיל, הערה 4).

13. מ. שטקליס, ע. בר־יוסף וא. צ'רנוב, יישוב פריהיסטורי ליד עין־גב, ידיעות, ל, תשכ"ו, עמ' 5–22.

14. תמר יזרעאלי, אתרים מתקופת־האבן התיכונה ברמת מטרד, ידיעות, ל, תשכ"ו, עמ' 23–32.